

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

שילוב בני העדה הדרוזית בצה"ל והשתלבותם בשוק העבודה

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240/1

פקס: 02 - 6496103

www.knesset.gov.il/mmm

כתיבה: מריה רבינוביץ'

אישור: שרון סופר, ראש צוות

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

כ"ה בתמוז תשס"ח

28 ביולי 2008

מבוא

מסמך זה נכתב לבקשתה של חברת הכנסת שלי יחימוביץ'. התבקשנו לבדוק שתי סוגיות: השתלבותם של בני העדה הדרוזית בצה"ל והשלכותיו של השירות הצבאי על תהליך השתלבותם בשוק העבודה הישראלי.

בסוף שנת 2007 מנתה העדה הדרוזית בישראל כ-120,000 נפש – 1.7% מהאוכלוסייה בישראל ו-8.3% מהאוכלוסייה הערבית במדינה. עם קום המדינה היו בישראל כ-14,500 דרוזים. האוכלוסייה הדרוזית גדלה בעיקר עקב ריבוי טבעי.

הדרוזים בישראל מתגוררים בעיקר בשני מחוזות: מחוז הצפון (94,900 נפש, כ-81% מהאוכלוסייה הדרוזית) ומחוז חיפה (22,000 נפש, כ-19% מהאוכלוסייה הדרוזית).

היישוב שבו מספר הדרוזים הגדול ביותר – כ-21,500 נפש – הוא עיר-כרמל, איחוד היישובים¹ דאלית-אל-כרמל ועספיא.²

השירות הצבאי הוא מרכיב מרכזי ב"חוויה הישראלית". צה"ל והשירות בו הם אחד הסמלים החשובים ביותר – אם לא החשוב מכולם – של הלאומיות הישראלית בכלל³ ושל זהותם המתגבשת של בני נוער בישראל בפרט. עם זאת, בקרב בני נוער העדה הדרוזית סוגיית השירות בצה"ל מורכבת, והדילמות הקשורות לנושא הולכות ומתחזקות אף שעברו כמעט 50 שנה מאז הוטלה עליהם החובה לשרת בצה"ל.⁴ השירות בצבא שנוי במחלוקת, ועדיין לא נחשב מובן מאליה בקרב צעירים דרוזים. טענה אחת היא שאין תמורה הולמת למחיר הכבד שהם משלמים בגיוס, והיא מרכיב נכבד בנימוקי המתנגדים: "השירות בצבא גורם לבעיות עם שאר הערבים, הם רואים אותנו כבוגדים בגלל שירותנו בצבא, ומצד שני אנחנו לא מקבלים יחס הולם מהיהודים".⁵ לעומת זאת, התומכים בגיוס חובה עשויים לטעון: "אני חי במדינה ואני חייב לתרום לה משהו". כמו כן, חלק מהמתגייסים הדרוזים רואים בגיוס לצה"ל עניין כלכלי או מקור לביטחון עצמי ולחיזוק אישיות.⁶

באחד המחקרים נאמר כי "מאז שנות השבעים, ובפרט לאחר מלחמת יום הכיפורים, שבה 'הוכיחו עצמם חיילי יחידות מיעוטים בשדה הקרב, ולאחר שהצבא נדרש למספר גדול של חיילי חי"ר, הוסרו בהדרגה מרבית המכשולים שמנעו מחיילים דרוזים להשתלב בכל יחידות צה"ל (Peled, 1998). עם זאת הרושם הוא שבני קבוצות אלה אינם זוכים לתנאי קידום רגילים ותפקידים רבים עדיין סגורים בפניהם. לאחרונה מסיר צה"ל הרבה מן ההגבלות גם בתחום זה (למשל, דרוזים יכולים היום להשתלב בקורס טייס)".⁷

פנייתנו אל משרד הביטחון לצורך קבלת נתונים על שילובם של בני העדה הדרוזית בצה"ל לא נענתה, לכן לא מוצגים במסמך נתונים בנושא. בסקירת הספרות לא מצאנו נתונים סטטיסטיים המצביעים על קשר

¹ כיום נדונות בכנסת כמה הצעות חוק לביטול איחוד היישובים דאלית-אל-כרמל ועספיא.

² הלמ"ס, פרסום נתונים לעיתונות, ירושלים, 17 באפריל 2008, 071/2008.

³ אביחי קמחי, השיח הציבורי בסוגיית גיוס המיעוטים לצה"ל ולשירות לאומי/אזרחי בין השנים 1987-1998, עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר-אילן, 2001, תקציר, עמ' א-ב.

⁴ מאז 1956 בני העדה הדרוזית חייבים לשרת בצבא.

⁵ רבאח חלבי, אזרחים שווים חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית, תל-אביב 2006, עמ' 79-81.

⁶ שם, עמ' 82-83.

⁷ עדנה לומסקי-פדר ואיל בן-ארי, "מיעם במדים" למדים שונים לעם: ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל, בתוך: מאגיד אלחאגי ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשל הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה, חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס, 2003, עמ' 255-285.

בין שירות צבאי לבין השתלבותם של בני העדה בשוק העבודה לאחר מכן. נמצא חומר מועט בראיונות עם אנשי צבא ובמחקרים המנסים להסביר את הקשר בין שני הדברים, אך לא נמצא מידע רחב המציג תמונה מלאה בעניין.

1. שירות בני העדה הדרוזית בצה"ל

2.1 חוק שירות ביטחון

על-פי חוק שירות ביטחון, התש"ט-1949, חובת השירות בצבא חלה על כל תושב קבע בישראל ללא הבדל דת, לאום או גזע,⁸ ובכלל זה על המיעוט הערבי.

מאז קום המדינה ועד היום יש הסכמה רחבה הן בקרב מנהיגי המדינה והן בקרב אישי הציבור הערבים שאין לחייב צעירים ערבים לשרת בצבא. מהסיבות לפטור: המיעוט הערבי נתפס כסיכון ביטחוני בפוטנציה; יש חשש להפקיד נשק בידי קבוצת אוכלוסייה שנאמנותה למדינה בשעות מבחן מוטלת בספק ולאמן אותה אימון צבאי; אין להעמידם בפני דילמה מצפונית קשה של לחימה נגד בני עמם.⁹

כיום רוב בני המיעוטים אזרחי מדינת ישראל (כחמישית מאזרחי המדינה) אינם משרתים בשירות צבאי כלל. בני העדה הדרוזית והצ'רקסית יוצאים מן הכלל בעניין זה, והם ממלאים את חובת שירות הביטחון.¹⁰

שיתוף הפעולה בין אחדים מכפרי הדרוזים ליישוב היהודי בארץ-ישראל החל לפני קום המדינה. ב-1948 התנדבו דרוזים לשרת בצה"ל, ומאז 1956 גברים דרוזים חייבים לשרת שירות צבאי,¹¹ בעקבות בקשה של מנהיגי העדה מראשי מערכת הביטחון לאכוף גם עליהם את חובת שירות הביטחון.¹²

2.2 רקע היסטורי

■ בשנות ה-30 דרוזים יושבי הארץ בחרו לעמוד מן הצד ולא להתערב בתהליכים פוליטיים-מדיניים שהתרחשו בין יהודים לערבים בארץ. היהודים ניצלו היטב עמדה זו. מאז שנות ה-30 היתה בארגון ה"הגנה" קבוצה של "ערביסטים" אשר נהגו לקיים מגעים עם בני מיעוטים למטרות מודיעין, רכש ושיתוף פעולה עתידי.¹³

⁸ חוק שירות ביטחון, התש"ט-1949, סעיף 1 – פירושים: "יוצא-צבא" – אזרח ישראלי או תושב קבוע שהם באחד הגילים האלה: (א) גבר – באחד הגילים שמ-18 עד 49 ובכלל; (ב) אשה – באחד הגילים שמ-18 עד 38 ועד בכלל.

⁹ אביחי קמחי, השיח הציבורי בסוגיית גיוס המיעוטים לצה"ל ולשירות לאומי/אזרחי בין השנים: 1987-1998, עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר-אילן, 2001, תקציר, עמ' א'.

¹⁰ שם, עמוד ב'.

¹¹ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, דף מידע: הדרוזים והצ'רקסים בישראל, כתיבה: אתי וייסבלאי, אורלי לוטן, אורי טל והודיה קין, 13 בפברואר 2007.

¹² ליאב אורגד, "המיעוט הערבי בישראל וחובת שירות הביטחון", דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל, האוניברסיטה הפתוחה, <http://zvika.greenberg.googlepages.com/LiavOrgad-TheArabMinority-Obligation.doc>, כניסה אחרונה: 23 ביולי 2008.

¹³ סלמאן פלאח, הדרוזים במזרח התיכון, משרד הביטחון, 2000, עמ' 226-227.

- בשנים 1936-1946 ארגון ה"הגנה" עזר לארגן ולאמן קבוצות של בני נוער דרוזים שביקשו להקים מסגרות של הגנה עצמית נגד הכנופיות הערביות, ומנגד – הוא נעזר באנשי עוספיא ודאלית-אל-כרמל במאבקו בכנופיות, בעיקר בתחומי המודיעין.¹⁴
- בזמן מלחמת העצמאות התארגן בסוריה גדוד דרוזי לסיוע למאבק הערבי, הגיע לארץ ונלחם בקרב על רמת-יוחנן. אנשי הגדוד שוכנעו להפסיק את הלחימה, וכמה מהם אף עברו ללחום בשורות ה"הגנה". לוחמים דרוזים אחרים שלחמו ב"צבא ההצלה" הערבי החלו לעבור לצד היהודי, וכך החלה להתגבש בצה"ל יחידת המיעוטים.¹⁵
- טקס ההשבעה הראשון של המגויסים הדרוזים נערך באוקטובר 1948 במחנה "נשר" ליד חיפה.¹⁶
- בשנת 1954 הציגו ראשי העדה הדרוזית להחיל את חוק שירות ביטחון על צעירי העדה. דוד בן-גוריון נענה לבקשה, וצירף גם את בני העדה הצ'רקסית. בגיוס הראשון לשירות חובה התגייסו 30 דרוזים. בשנת 1956 הוחל גיוס חובה על הדרוזים, ומחזור הגיוס הראשון של הדרוזים התגייס ב-3 במאי 1956.¹⁷ החיילים התגייסו ליחידת מיעוטים שגובשה בתקופת מלחמת העצמאות.
- בפברואר 1972 התקבלה בצה"ל החלטה לאפשר לבני המיעוטים להשתלב ביחידות צה"ל על-פי כישוריהם ורצונם, ולא לשרת רק ביחידת המיעוטים. נפתחו לפנייהם רוב החילות, מלבד זרוע האוויר ויחידות מודיעין מסוימות.¹⁸
- ב-1973 הוקם גדוד המילואים הראשון של יחידת המיעוטים.¹⁹
- בשנת 1974 הוחלט לאחד רשמית את כל יחידות המיעוטים ולהקים את גדוד "חרב". הגדוד לחם במלחמות ישראל, הגן על יישובים ישראלים בתקופות של טרור ונטל חלק חשוב בפעילויות מונעות טרור. ממפקדי הגדוד לאורך השנים נמנים הקצינים הדרוזים המובילים בתולדות צה"ל, ויש בהם שהגיעו לעמדות בכירות מאוד בצבא.²⁰
- במאי 1990 פעל שר הביטחון דאז, משה ארנס, לשנות את מתכונת השירות הצבאי של הדרוזים על-ידי ביטול מסגרת השירות המיוחדת לדרוזים ופתיחת כל יחידות צה"ל בפניהם. צה"ל התנגד לרעיון מנימוקים של פגיעה בביטחון המדינה ועלות ההכשרה הגבוהה של החיילים הדרוזים, אך השר כפה את ההחלטה על הצבא. הוא הורה לצבא לפתוח את כל יחידות צה"ל בפני הדרוזים, וכך כל חייל דרוזי ישרת בתפקיד וביחידה לפי כישוריו במגבלות הרגילות, כלומר – דין אחד לחייל היהודי ולחייל הדרוזי.²¹

¹⁴ שם, שם.

¹⁵ ב-1951 נקראה היחידה "יחידה 300"; שם, עמ' 92-93.

¹⁶ סלמאן פלאח, **הדרוזים במזרח התיכון**, משרד הביטחון, 2000, עמ' 226-227.

¹⁷ אתר צבא ההגנה לישראל, "היסטוריה – שנות החמישים – 1956",

<http://dover.idf.il/IDF/About/history/50s/1956/default.htm>, כניסה אחרונה: 15 ביולי 2008.

¹⁸ אביחי קמחי, **השיח הציבורי בסוגיית גיוס המיעוטים לצה"ל ולשירות לאומי/אזרחי בין השנים: 1988-1997**, עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר-אילן, 2001, עמ' 71.

¹⁹ סלמאן פלאח, **הדרוזים במזרח התיכון**, משרד הביטחון, 2000, עמ' 230.

²⁰ מרכז מידע להנצחת החללים ולתיעוד מורשת הדרוזים: גדוד "חרב", אתר יד לבנים הדרוזים, http://www.druzim.co.il/show_item.asp?itemId=14&levelId=59624&itemType=0, כניסה אחרונה: 16 ביולי 2008.

²¹ אביחי קמחי, **השיח הציבורי בסוגיית גיוס המיעוטים לצה"ל ולשירות לאומי/אזרחי בין השנים: 1987-1998**, עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר-אילן, 2001, עמ' 72.

- בתחילת שנות ה-2000 התקבלו שני צעירים דרוזים לראשונה לקורס טיס.²² ביוני 2003 פורסם כי "בטקס ענידת כנפיים לבוגרי קורס 148 שנערך בבסיס חיל האוויר 'חצרים', נענדו לראשונה כנפי טיסה לצעיר בן העדה הדרוזית".²³

2.3 המצב כיום

מנתוני ממשד הביטחון עולה כי כיום שיעור הגיוס של בני העדה הדרוזית לצה"ל עומד על כ- 83% (השנה חלה עלייה של יותר מ-10% בהיקף המתגייסים הדרוזים; לצורך השוואה: בקרב היהודים שיעור המתגייסים הוא כ-74%).²⁴

מתוך כלל המתגייסים דרוזים, כ- 58% משתבצים בעת גיוסם בתפקידי לחימה. כ- 47% מכלל חיילים הדרוזים בשירות סדיר משרתים כיום ביחידות קדמיות.

כ-4% מתוך כלל הקצינים והנגדים בצה"ל הינם בני העדה הדרוזית (קצינים – 3%, נגדים – 5%).

הדרגות הבכירות אליהן הגיעו בני העדה הדרוזית כיום הם: אלוף אחד, שני תא"ל, וחמישה אל"ם.²⁵

מאז שנת 2005 דרוזים משולבים גם בשירות הלאומי, והדבר מאפשר גם לנשים דרוזיות אלטרנטיבה לשירות צבאי. לפי נתוני פברואר 2006 שירתו במסגרת זו ארבעה צעירים – שלוש בנות ובן.²⁶

כאמור, כיום כל יחידות הצבא פתוחות בפני המתגייסים הדרוזים, אך רובם משרתים בגדוד "חרב", שהוא גדוד לחיילים דרוזים בלבד. גדוד "חרב" הוא הגדוד הסדיר היחיד שזכה בפרס מפקד זרוע היבשה ללחימה על השתתפותו בלחימה ב"חיזבאללה".²⁷

ב-10 ביולי 2008 צוין יום החייל הדרוזי. לקראת הטקס החגיגי אמר ראש מינהל האוכלוסיות המיוחדות בצה"ל, אל"ם אחמד רמז: "אני מאוד מרוצה מהשילוב של בני העדה בצבא. הם מגיעים גם לתפקידים הכי בכירים ולדרגות הכי גבוהות. הדרוזים משובצים למעשה בכל יחידה ובכל תפקיד – אין שום תפקיד שהוא חסום או מהווה חלום בלתי ניתן להשגה".²⁸

כיום חיילים מהעדה הדרוזית משובצים בקורס טייס, בשייטת, ביחידות מודיעין וביחידות מיוחדות. הדרגה הגבוהה ביותר בקרב הדרוזים בצה"ל היא אלוף, והיא ניתנה ליוסף מישלב, שהיה עד לא מזמן מפקד פיקוד העורף, והיום הוא מתאם פעולות הממשלה בשטחים.²⁹

²² סלמאן פלאח, **הדרוזים במזרח התיכון**, משרד הביטחון, 2000, עמ' 232.

²³ ערוץ-7, "טייס דרוזי ראשון בחיל האוויר", <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/54308>, כניסה אחרונה: 7 ביולי 2008.

²⁴ אתר צה"ל, "עלייה של 10 אחוזים בכמות הדרוזים המתגייסים לצה"ל", היום בצה"ל, 9 ביולי 2008, http://dover.idf.il/IDF/News_Channels/today/08/7/0801.htm, כניסה אחרונה: 15 ביולי 2008.

²⁵ דרוזים בצה"ל, מכתב מלשכת ראש המטה הכללי, לשכת הרמטכ"ל. נכתב על ידי רס"ן נטע שמריהו. נשלח ב-14 באוגוסט 2008.

²⁶ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, **דף מידע: הדרוזים והצ'רקסים בישראל**, כתיבה: אתי וייסבלאי, אורלי לוטן, אורי טל והודיה קין, 13 בפברואר 2007.

²⁷ שם.

²⁸ אתר צה"ל, "עלייה של 10 אחוזים בכמות הדרוזים המתגייסים לצה"ל", היום בצה"ל, 9 ביולי 2008, http://dover.idf.il/IDF/News_Channels/today/08/7/0801.htm, כניסה אחרונה: 15 ביולי 2008.

²⁹ שם.

כאמור, כיום יכולים חיילים הדרוזים לבחור את היחידה שישוּבצו בה ואת המקצוע הצבאי שלהם, על-פי צורכי צהל ועל-פי יכולתם. כיום השירות בגדוד "חרב" הוא התנדבותי. "השירות בצה"ל הוא גורם מחשל הנותן כרטיס כניסה לחברה הישראלית ולמשק האזרחי בצורה טובה יותר", כך מצוין באתר האינטרנט של אגף משאבי אנוש של צה"ל. עוד נכתב כי "החיילים הדרוזים ניחנים באומץ לב, מקצועיות רבה וכושר גופני מעולה, ראייה לכך השתתפותם במלחמות ישראל והאחרונה שבהם מלחמת לבנון השנייה, בה גדוד חרב והגדוד הדרוזי במילואים ביצעו עבודה יוצאת מן הכלל ששובחה במשך כל המלחמה בכל אמצעי התקשורת".³⁰

בספרו על הדרוזים בישראל נסים דנה עוסק בשירותם של בני העדה הצעירים בצה"ל. הוא מדגיש כי "כל חייל דרוזי שלישי שמתגייס לצבא נשאר בשירות קבע, וכל חייל שישי שנשאר בשירות קבע הוא קצין".³¹ עוד הוא מצוין כי "86% מכלל המתגייסים הדרוזים מתנדבים ליחידות קרביות (לעומת 80% במגזר היהודי). בכפרים דרוזיים, כגון בית גן וחורפיש, עולה אחוז חללי המלחמה על זה שביישובים יהודיים". לפי הנתונים שהציג ראש מינהל אוכלוסיות בצה"ל לשעבר, אל"מ ראמע זיין א-דין, בישיבת עבודה בגוליס עם ראש הממשלה אהוד אולמרט, מנכ"ל משרדי הממשלה וראשי הרשויות הדרוזים והצירקסים, בחודש מרס 2008 היו שלושה צעירים דרוזים בשלבים מתקדמים של קורס טיס, ואחד – במסלול סיירת מטכ"ל.³²

עמדתם של בני העדה הדרוזית בנוגע לשירות בצה"ל

בשנת 2006 ערך משרד החינוך בשיתוף מכון ברוקדייל סקר בקרב 1,156 בני נוער מבתי-הספר במערכת החינוך הדרוזית³³ שנושאו "איתור צרכים בקרב בני הנוער הדרוזים". בסקר זה 74% מהבנים בגליל ובכרמל דיווחו כי הם מתכוונים להתגייס לצה"ל; 50% אמרו שהם מעוניינים למלא תפקידי פיקוד; 85% דיווחו כי הוריהם מעוניינים שהם ישרתו בצה"ל. הסיבה העיקרית לאי-גיוס: בזבוז זמן בגלל חוסר האפשרות ללמוד או לעבוד, סיבות דתיות, הצורך לעבוד ובעיות בריאות.

אשר לתרומתו של השירות הצבאי, 40% מהנשאלים אמרו ששירות צבאי יתרום לביטחון העצמי שלהם; 32% סבורים כי הוא יעזור להם להשתלב בחברה; 39% קיוו שהשירות יקנה להם בגרות ועצמאות; 32% אמרו שישתפר הכושר הפיזי שלהם במהלך השירות; 30% סבורים שהשירות יעזור להם בלימודי השפה העברית; 27% חושבים ששירות בצה"ל יעזור להם לקבל הכשרה מקצועית כלשהי.³⁴

³⁰ אתר צה"ל, אגף משאבי אנוש, "דרוזים וצירקסים", <http://www.aka.idf.il/brothers/skira/default.asp?catId=57478>, כניסה אחרונה: 7 ביולי 2008.

³¹ נסים דנה, **הדרוזים בישראל: בין מסורת העבר לאתגרי העתיד**, משרד החינוך – מרכז ההסברה, בשיתוף המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 2000, עמ' 48.

³² הארץ, "רה"מ לדרוזים: לא עוד ברית דמים, אלא ברית חיים", 4 במרס 2008, <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/960683.html>, כניסה אחרונה: 7 ביולי 2008.

³³ 617 תלמידים מכיתות ח' ו-539 תלמידים מכיתות י"א.
³⁴ מרים כהן-נבות, אימאן עואדיה וציסלב קונסטנטינוב, **איתור צרכים בקרב בני הנוער הדרוזים**, מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאירס – גוינט – מכון ברוקדייל, משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, החינוך הדרוזי והצירקסי, נובמבר 2006.

2. השתלבותם של בני העדה הדרוזית בשוק העבודה

ככלל, אפשר להבחין בהשתלבות גוברת והולכת של בני המיעוטים בשוק העבודה ובשינוי בהרכב ענפי התעסוקה שלהם.³⁵ ברבים מהמחקרים הדרוזים נחשבים חלק מהמיעוט הערבי, ואין הבחנה בין קבוצות בקרב לא יהודים.³⁶ הדבר מקשה איסוף מידע על התעסוקה בקרב הדרוזים והצגת תמונה מקיפה ועדכנית בנושא.

3.1 השתלבותם של בני העדה הדרוזית בשוק העבודה בישראל לאחר השירות הצבאי

בספרות המקצועית נמצא מידע מצומצם ביותר ולא עדכני על התמורות הפיזיות והכלכליות ביישובים הדרוזיים בעקבות שילובם של בני העדה בצה"ל.

בספרו על בני העדה הדרוזית משנת 2000 סלמאן פלאח משתמש בנתוני מחקר שנערך ב-1992, שעלה בו כי "...השפיעה מאוד החלת חוק גיוס חובה על הדרוזים בשנת 1956 על מבנה התעסוקה של היישובים הדרוזים, שכן גיוס לשירות חובה בצה"ל פתח בפניהם אפשרויות תעסוקה נוספות בזרועות הביטחון השונות, שנשארו חסומות ברובן בפני בני שאר המיעוטים".³⁷

במחקר הוצגו נתונים סטטיסטיים המלמדים כי בתחילת שנות ה-90, 18%-38% ממקומות העבודה של הדרוזים היו בזרועות הביטחון (צבא קבע, משמר הגבול, שירות בתי-הסוהר והמשטרה).³⁸ הנתונים הללו מלמדים על חשיבותה ועל מעמדה של התעסוקה בתחום הביטחוני ביישובים הדרוזיים בגליל ובכרמל. ביישובים הדרוזיים שברמת-הגולן הדרוזים לא השתלבו בזרועות הביטחון, שכן חוק גיוס חובה אינו חל עליהם.³⁹

כפי שעלה משיחות אישיות של עורכי המחקר עם משתתפי המחקר, דרוזים מעדיפים תעסוקה במערכת הביטחון מסיבות אלו:

- תנאים כלכליים טובים, כגון שכר גבוה, הלוואות ומענקים וביטחון סוציאלי.
- פרישה לגמלאות בגיל צעיר יחסית ובתנאי פרישה טובים.
- רוב החיילים הדרוזים משתחררים מהצבא חסרי הכשרה מקצועית, וחלקם אף חסרי השכלה תיכונית, שהיא תנאי הכרחי להשתלבות בענפים רבים בשוק העבודה. לעומת זאת, רובם עומדים בתנאי הקבלה לשירותי הביטחון.
- העבודה במשמרות וסדר החופשות הקבוע במערכת הביטחון מאפשרים למצוא תעסוקה משנית, כגון בניין, מסחר וחקלאות.
- רבים מהמרואיינים הדגישו כי הם מעדיפים עבודה בשירות הביטחון משום שהיא נותנת להם תחושת שוויון, יוקרה ושייכות לחברה הישראלית.⁴⁰

³⁵ סלמאן פלאח, **הדרוזים במזרח התיכון**, משרד הביטחון, 2000, עמ' 233.

³⁶ שם.

³⁷ שם, עמ' 237.

³⁸ במסמך זה כמעט לא שימשו נתונים מהמחקר הנ"ל משום שאינם עדכניים – הם נאספו בשנת 1994.

³⁹ שם, עמ' 238.

⁴⁰ שם, עמ' 239.

במחקר מודגש כי "קשה להעריך את משקלו של כל אחד מגורמים אלה בנפרד, אולם ברור שיש להם השפעה מכרעת על השתלבות הדרוזים בתעסוקה הביטחונית ועל שינוי חתך התעסוקה של היישובים הדרוזיים".

בדוח בנושא תעסוקה בקרב הדרוזים שפרסם משרד התמ"ת ב-2003 נמצא כי "לצד התעשייה והמגזר הציבורי, צה"ל ומערכת הביטחון משמשים מקור פרנסה משמעותי שלישי לצעירי העדה הדרוזית. השינויים בהדגשי מערכת הביטחון וצמצומים צפויים בתקציבה בשנים הבאות עשויים לתת אף הם את אותותיהם במקור פרנסה חשוב זה".⁴¹

לפי דוח זה, אחד ההסברים לשיעור הנמוך של הדרוזים בשוק העבודה בישראל הוא "נטייתם של גברים דרוזים שפרשו ממערכת הביטחון (לאחר שירות קבע) שלא להשתלב בשוק העבודה האזרחי על אף גילם הצעיר. הסבר זה מבוסס על פערי השכר הגבוהים בין שני המגזרים. מאחר שהקצבה לפורשי מערכת הביטחון גבוהה באופן יחסי בהשוואה לשכר הממוצע במגזר הדרוזי, הרי שהתמריץ לצאת לעבודה בשוק העבודה האזרחי בקרב פורשי צה"ל יחסית נמוך".⁴² פרט למידע הזה, בדוח לא הופיע מידע על תעסוקה של הדרוזים במערכת הביטחון.

קצינים בכירים במילואים שהם בני העדה הדרוזית מעידים על מצבם של בני העדה: "...הצעירים הדרוזים משרתים ביחידות הקרביות, אבל לאחר שהם משתחררים הם מתקשים למצוא עבודה". אלוף משנה במילואים מהנא כנעאן מציג את משפחתו כדוגמה ליחס המפלה כלפי הדרוזים: "אני שירתתי 29 שנים בצבא, ויחד עם ילדי, נתתי 45 שנות ביטחון למדינת ישראל. אבל הבן שלי, ששירת בסיירת מובחרת והיום הוא מהנדס אלקטרוניקה, עדיין לא מוצא עבודה. החברה יודעת לקבל אותנו בסיירות מובחרות, אבל לא דואגת לנו אחרי השחרור ולא עושה די כדי לפתור את מצוקת העוני. היום יש בידינו שתי אפשרויות – להישאר בשירות ביטחון, או לצאת לאזרחות ולעבוד בשכר מינימום".⁴³

תת-אלוף במילואים האיל סלאח מסביר כי את בני העדה הדרוזים מלווה קונפליקט כל חייהם: "הרצון שלנו ללכת ולהתגייס ליחידות הקרביות הוא גדול, משום שאנחנו נלחמים עבור המדינה שלנו והבית שלנו, אבל גם אני לא יכול להסביר לעצמי ולחברה שלי איך אפשר להתמודד עם זה שאנחנו שווי זכויות, רק כאשר אנחנו עובדים בשירות מערכת הביטחון".⁴⁴

סוגיה זו אינה חדשה, ועלתה גם בעבר: "בדרך כלל אין הדרוזים מתלוננים על אפליה במהלך שירותם הצבאי, מה שאין כך לגבי היחס אליהם לאחר השירות. אז עולות טענות על חוסר טיפול הולם בקצינים משוחררים, והעדר תגמול הולם לחייל המשתחרר".⁴⁵

3.2 השתלבותם של בני העדה הדרוזית בשוק העבודה – כללי

נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

⁴¹ רונית נדיב, רונית הריס-אולשק ומירב גרינשטיין, אוכלוסיית הדרוזים בישראל 2003 – מאפייני כוח עבודה, תעסוקה ואבטלה, משרד התמ"ת, מינהל תכנון, מחקר וכלכלה, תמצית הסקירה.

⁴² שם, השתתפות בכוח עבודה ותעסוקה.

⁴³ רועי מנדל, "לצערו, דרוזי יכול להתקדם רק בצה"ל", Ynet, 10 באפריל 2008, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3530171,00.html>, כניסה אחרונה: 14 ביולי 2008.

⁴⁴ שם.

⁴⁵ נסים דנה, הדרוזים בישראל: בין מסורת העבר לאתגרי העתיד, משרד החינוך – מרכז ההסברה, בשיתוף המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 2000, עמ' 48.

הנתונים העדכניים ביותר של הלמ"ס בנוגע להשתלבותם של הדרוזים בשוק העבודה הם משנת 2006.

- מ-74,000 הדרוזים בני ה-15 ומעלה מועסקים בכוח עבודה האזרחי כ-37%;⁴⁶ כ-56% אינם בכוח העבודה האזרחי⁴⁷ וכ-8% אינם מועסקים כלל⁴⁸.⁴⁹ הסיבות לשיעור הנמוך של ההשתתפות בכוח העבודה האזרחי הן, בין היתר, שיעור ההשתתפות הנמוך במיוחד של נשים דרוזיות בכוח העבודה והשיעור הגבוה של המועסקים שאינם בכוח העבודה האזרחי.
- שיעור ההשתתפות של גברים דרוזים בכוח העבודה האזרחי** בשנת 2006 היה 52%, לעומת 61% בקרב גברים יהודים. שיעור השתתפות של גברים דרוזים ירד מעט בין השנים 1987 ו-2006, מ-56% ל-52%.⁵⁰
- מן הגברים הדרוזים המועסקים, כ-77% מועסקים במשרה מלאה וכ-20% מועסקים במשרה חלקית.
- שיעור האבטלה** בקרב גברים דרוזים היה 5.6%, לעומת 8% בקרב גברים יהודים (שיעור האבטלה אינו שיעור הבלתי-מועסקים בכלל האוכלוסייה אלא בכוח העבודה האזרחי).

נתוני משרד התמ"ת

על-פי דוח של משרד התמ"ת משנת 2003⁵¹ על מאפייני כוח העבודה, תעסוקה ואבטלה באוכלוסייה הדרוזית בישראל:⁵²

- ענפי השירותים הציבוריים וענפי התעשייה** היו בשנים האחרונות מקור פרנסה עיקרי למועסקים מהמגזר הדרוזי. כ-21% מהמועסקים הדרוזים עובדים בענפי התעשייה; כ-41% מהם עובדים בענפי השירותים הציבוריים (בעיקר מינהל, חינוך, בריאות ורווחה וסעד). אין נתונים מובחנים על ההתפלגות הענפית לפי מין.
- משלחי היד העיקריים** של המועסקים הדרוזים הם עובדים מקצועיים (40%), סוכנים, מכירות ושירותים (19%) ומקצועות חופשיים ואקדמיה (14%).
- שיעור העצמאים** בקרב המועסקים הדרוזים כפול משיעור העצמאים בקרב המועסקים היהודים, הן אצל גברים והן אצל נשים. שיעור הגברים הדרוזים המוגדרים כעצמאים הוא כ-20%, לעומת 11% אצל היהודים.
- שיעור היוממות**⁵³ בקרב המועסקים הדרוזים הוא כ-47% (דומה לאוכלוסייה היהודית – 49%).⁵⁴

⁴⁶ כוח עבודה אזרחי – כל סוגי העבודה פרט לעבודה במערכת הביטחון (צה"ל והמשטרה).

⁴⁷ אינם בכוח העבודה האזרחי – לא עבדו ב-12 החודשים האחרונים בשוק העבודה האזרחי ולא חיפשו עבודה. הקבוצה כוללת אנשים שמקבלים קצבה, מתנדבים, נכים, חיילים בסדיר ואנשי מערכת הביטחון.

⁴⁸ בלתי מועסקים – אנשים שלא עבדו כלל וחיפשו עבודה באופן פעיל בארבעת השבועות האחרונים.

⁴⁹ הלמ"ס, **סקר כוח אדם לשנת 2006**, לוח 8.1 – אוכלוסייה ערבית בגיל 15 ומעלה, לפי תכונות כוח העבודה האזרחי, צורת יישוב מגורים, מחוז ונפת מגורים, דת ומין.

⁵⁰ מכאן ואילך הנתונים הכלליים של הלמ"ס נוגעים רק לגברים, שכן נשים דרוזיות אינן משרתות בצבא ולכן אין להן שייכות לסוגיית ההשתלבות בשוק העבודה לאחר שירות צבאי.

⁵¹ רונית נדיב, רונית הריס-אולשק ומירב גרינשטיין, **אוכלוסיית הדרוזים בישראל 2003 – מאפייני כוח עבודה, תעסוקה ואבטלה**, עיקרי הממצאים, משרד התמ"ת, מינהל תכנון, מחקר וכלכלה. דוח חדש בנושא אמור להתפרסם באוגוסט-ספטמבר 2008. המידע התקבל ממשרד התמ"ת, מינהל תכנון, מחקר וכלכלה, שיחת טלפון, 14 ביולי 2008.

⁵² הנתונים נוגעים לבני 18-65.

⁵³ עבודה מחוץ ליישוב שבו הם מתגוררים.

- **שיעור המשפחות ללא מפרנס** במגזר הדרוזי הוא 14% – גבוה משיעורן במגזר היהודי, שהוא 10%. שיעור משקי הבית שבהם מפרנס יחיד במגזר הדרוזי הוא 53% – כפול משיעורם במגזר היהודי, שהוא 24%.
- בשנת 2002 היה **השכר הממוצע** של גברים ביישובים הדרוזיים כ-5,400 ₪, בקרב נשים, השכר הממוצע ביישובים הדרוזיים עמד על 2400 ₪. לשם השוואה, השכר הממוצע במשק הישראלי בשנה זו היה 7,604 ₪.⁵⁵

טבלה 1: שכר ממוצע לפי יישוב ומגדר, שנת 2002⁵⁶

יישוב	סה"כ	גברים	נשים	יחס שכר / נשים / גברים
ממוצע	4,348	5,490.4	2,439.4	0.44
רמת-הגולן	מגידל-שמס	3,170	1,980	0.62
	מסעדה	3,541	1,873	0.53
	בוקעאתא	3,711	1,610	0.43
גליל	שאגור	6,340	2,347	0.37
	שפרעם	5,064	2,819	0.56
	פקיעיו	6,198	2,966	0.48
	חורפיש	6,946	2,507	0.36
אזור הכרמל	דאלית-אל-כרמל	6,518	2,436	0.37
	עספיא	6,665	2,646	0.40

כפי שאפשר לראות בטבלה 1, המשכורת הממוצעת ביישובי רמת-הגולן נמוכה מזו שביישובי הגליל והכרמל.

נתוני נציבות שירות המדינה

בשנת העבודה 2007 הועסקו בשירות המדינה 3,577 עובדים ערבים ודרוזים (343 דרוזים ו-3,184 ערבים), שהם 6.2% מכלל עובדי המדינה.

באותה שנה נקלטו בעבודה בשירות המדינה 392 אזרחים ערבים ודרוזים, שהם 8.7% מהמתקבלים לשירות הציבורי באותה שנה. שיעור זה הוא עלייה של כ-2% לעומת שנת 2006, ומסמל שינוי חיובי בהיקף גיוס העובדים בני האוכלוסייה הערבית והדרוזית. להלן התפלגות הקליטה:

טבלה 2: הקליטה בשירות המדינה בשנים 2003-2007⁵⁷

⁵⁴ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, נתונים על הדרוזים בשוק העבודה בישראל, כתיבה: שלי לוי ואורלי לוטן, פברואר 2007.
⁵⁵ רונית נדיב, רונית הריס-אולשק ומירב גרינשטיין, אוכלוסיית הדרוזים בישראל 2003 – מאפייני כוח עבודה, תעסוקה ואבטלה, משרד התמ"ת, מינהל תכנון, מחקר וכלכלה, עמ' 38.
⁵⁶ שם. הוצגו חלק מהיישובים.

שנה	דרוזים שהתקבלו	ערבים שהתקבלו	סה"כ ערבים ודרוזים שהתקבלו	סה"כ עובדים שהתקבלו	שיעור הערבים והדרוזים בכלל העובדים שהתקבלו
2003	22	171	193	4,531	4.3%
2004	26	223	249	4,668	5.3%
2005	38	275	313	4,537	6.9%
2006	38	180	208	3,161	6.6%
2007	53	339	392	4,514	8.7%

* בשנת 2006 היה השיעור הכללי של הערבים (מוסלמים, נוצרים ערביים ודרוזים) באוכלוסייה 18%.⁵⁸

טבלה 3: התפלגות העובדים הערבים והדרוזים בשירות המדינה בשנים 2001-2006⁵⁹

שנה	סה"כ דרוזים		סה"כ ערבים		סה"כ עובדי מדינה	שיעור הערבים והדרוזים בכלל עובדי המדינה
	נשים	גברים	נשים	גברים		
2003	291		2,507		55,409	5.1%
	35	256	841	1,666		
2004	326		2,828		56,914	5.5%
	40	286	1,008	1,820		
2005	338		2,913		57,085	5.7%
	46	292	1,082	1,831		
2006	355		3,034		57,222	5.9%
	49	306	1,125	1,909		
2007	393		3,184		57,946	6.2%
	60	333	1,205	1,979		

הנתונים מלמדים על עלייה ריאלית של כ-200 עובדים.

- בשנת 2007 הועסקו 184 דרוזים במשרד הבריאות (עם העובדים הערבים הם כ-8% מכלל העובדים), 46 דרוזים ברשות המסים (עם העובדים הערבים הם כ-5% מכלל העובדים), 24 דרוזים במשרד החינוך (עם העובדים הערבים הם כ-6% מכלל העובדים) ו-15 דרוזים במשרד הרווחה (עם העובדים הערבים הם כ-8% מכלל העובדים). רק שלושה עובדים דרוזים מועסקים במשרד לביטחון פנים (עם העובדים הערבים הם כ-2% מכלל העובדים), ורק שני דרוזים עובדים במשרד האוצר (עם העובדים הערבים הם כ-1% מכלל העובדים).⁶⁰
- באותה שנה כ-54% מכלל העובדים הערבים והדרוזים המועסקים בשירות המדינה היו במחוז הצפון, כ-23% במחוז חיפה, כ-9% במחוז המרכז, כ-5% במחוז ירושלים וכ-4% במחוז הדרום.

⁵⁷ הניה מרקוביץ', ייצוג הולם לבני האוכלוסייה הערבית, לרבות הדרוזים והצ'רקסים, בשירות המדינה – דוח לשנת 2007, נציבות שירות המדינה, אגף בכיר (תכנון ובקרה), חלק 1: קליטה בשירות המדינה.

⁵⁸ הלמ"ס, שנתון סטטיסטי לישראל 2007, אוכלוסייה, לפי דת, http://www.cbs.gov.il/shnaton58/st02_02.pdf, כניסה אחרונה: 26 ביולי 2008.

⁵⁹ הניה מרקוביץ', ייצוג הולם לבני האוכלוסייה הערבית, לרבות הדרוזים והצ'רקסים, בשירות המדינה – דוח לשנת 2007, חלק 2: העובדים הערבים בשירות המדינה, נציבות שירות המדינה, אגף בכיר (תכנון ובקרה).

⁶⁰ שם, חלק 6: התפלגות לפי המשרדים.

על-פי הדוח, במחוז ירושלים, במחוז הצפון, במחוז חיפה ובמחוז הדרום שיעור המועסקים הערבים והדרוזים בשירות המדינה קטן הרבה יותר מחלקם באוכלוסייה.⁶¹

- הדוח מלמד על עלייה במספר המשכילים בקרב הדרוזים בפרט ובקרב ערבים בכלל. בעקבות זאת גדל מספר העובדים המדורגים בדרגים מקצועיים גבוהים יחסית.

---

⁶¹ שם, חלק 5 : התפלגות לפי מחוז.

סיכום

במסמך זה התבקשנו לבדוק את מידת השילוב של בני העדה הדרוזית בצבא ואם הנטל השוויוני בגיוס חובה הוא אמצעי להשתלבות בשוק העבודה לאחר השחרור. בהעדר חומר מחקרי המקשר בין שני הדברים, הצגנו את אופן השילוב של בני העדה בצה"ל ולאחריו – את נושא ההשתלבות של הדרוזים בשוק העבודה, וניסינו למצוא גורמים הקושרים בין השניים.

לצערנו, לא קיבלנו נתונים ממשרד הביטחון על שיעור בני העדה הדרוזית ביחידות צה"ל, ולכן לא יכולנו להביא מידע מלא על שילובם במערכת הצבאית.

שיעור הדרוזים המתגייסים לצה"ל גבוה משיעור היהודים המתגייסים לצה"ל בשנת הגיוס 2008 ביחס לחלקם באוכלוסייה. כיום כל יחידות צה"ל פתוחות לבני העדה הדרוזית. עם זאת, מספר החיילים הדרוזים ביחידות המובחרות, למשל בחיל האוויר, קטן – חיילים אחדים בלבד. נראה שעדיין דפוסי השתלבותם של בני המיעוט הדרוזי בצה"ל אינם דומים לדפוסי ההשתלבות של הרוב היהודי.

אשר להשתלבותם של הדרוזים בשוק העבודה לאחר השירות הצבאי, מצאנו ששיעור ניכר מהדרוזים בוחרים להמשיך בשירות במערכות ביטחוניות. מצד אחד, במערכות אלו יש מגוון משרות, ותנאי התעסוקה של הדרוזים בהן שווים לאלה של היהודים. מצד אחר, ייתכן שהחלטה של חיילים משוחררים דרוזים להישאר במערכת הביטחון נובעת מכך שבשוק העבודה האזרחי הם מתקשים למצוא עבודה. אנשי צבא טוענים שאין ביכולתם של צעירים דרוזים לאחר השירות הצבאי להשתלב בעבודה מספקת המתאימה ליכולתם ולכישורים המקצועיים שרכשו במהלך השירות. כמו כן, גם מי שמשרתים בצבא קבע ופורשים לגמלאות בגיל צעיר יחסית מתקשים למצוא את מקומם בשוק העבודה האזרחי.

חשוב לזכור כי בצד התועלת של השירות הצבאי, אשר אמור להרחיב את ההשכלה, לתרום ללימוד השפה העברית ברמה גבוהה ולאפשר הכשרה מקצועית במגוון תחומים, המחיר החברתי בגין השירות הזה הוא גבוה: נוצרת שחיקה תרבותית ומתגלעים קונפליקטים רבים, הן פנימיים והן חברתיים, לאחר המפגש עם נורמות וערכים שונים מאלה שעליהם חונכו הדרוזים, משום שהמערכת הצבאית אינה "כור חיתוך של חברה ישראלית ניטרלית אלא של חברה יהודית".⁶²

לסיום, גם בלי לבחון לעומק אם אכן המערכת הצבאית מאפשרת שוויון בין המתגייסים היהודים למתגייסים הדרוזים ומה תרומת השירות להשתלבות במערכת האזרחית, אין ספק שבתום השירות האי-שוויון בולט ונדרשת התערבות בנושא.

---

⁶² ליאב אורגד, "המיעוט הערבי בישראל וחובת שירות הביטחון", דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל, האוניברסיטה הפתוחה.

מקורות

ספרים, מאמרים ופרסומים

- אורגד ליאב, "המיעוט הערבי בישראל וחובת שירות הביטחון", דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל, האוניברסיטה הפתוחה.
- הלשכה מרכזית לסטטיסטיקה, פרסום נתונים לעיתונות, ירושלים, 17 באפריל 2008, 071/2008.
- חלבי רבאח, אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית, תל-אביב 2006.
- כהן-נבות מרים, אימאן עואדיה וצ'סלב קונסטנטינוב, איתור צרכים בקרב בני הנוער הדרוזים, מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאיירס – גיוינט – מכון ברוקדייל, משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, החינוך הדרוזי והצ'רקסי, נובמבר 2006.
- לומסקי-פדר עדנה ובן-ארי איל, "מ'עם במדים' לימדים שונים לעם": ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל", בתוך: מאג'ד אלחאגי ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשל הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה, חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס, 2003.
- מרקוביץ' הניה, ייצוג הולם לבני האוכלוסייה הערבית, לרבות הדרוזים והצ'רקסים, בשירות המדינה דוח לשנת 2007, נציבות שירות המדינה, אגף בכיר (תכנון ובקרה), חלק 1: קליטה בשירות המדינה. דנה נסים, הדרוזים בישראל: בין מסורת העבר לאתגרי העתיד, משרד החינוך – מרכז ההסברה, בשיתוף המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 2000.
- נדיב רונית, רונית הריס-אולשק ומירב גרינשטיין, אוכלוסיית הדרוזים בישראל 2003 – מאפייני כוח עבודה, תעסוקה ואבטלה, משרד התמ"ת, מינהל תכנון, מחקר וכלכלה, תמצית הסקירה.
- פלאח סלמאן, הדרוזים במזרח התיכון, משרד הביטחון, 2000.
- קמחי אביחי, השיח הציבורי בסוגיית גיוס המיעוטים לצה"ל ולשירות לאומי/אזרחי בין השנים 1987-1998, עבודת מאסטר, אוניברסיטת בר-אילן, 2001, תקציר.

חקיקה

- חוק שירות ביטחון, התש"ט-1949, סעיף 1 – פירושים: "יוצא-צבא" – אזרח ישראלי או תושב קבוע שהם באחד הגילים האלה: (א) גבר – באחד הגילים שמ-18 עד 49 ועד בכלל; (ב) אשה – באחד הגילים שמ-18 עד 38 ועד בכלל.

מסמכי הכנסת

- מרכז המחקר והמידע של הכנסת, דף מידע: הדרוזים והצ'רקסים בישראל, כתיבה: אתי וייסבלאי, אורלי לוטן, אורי טל והודיה קין, 13 בפברואר 2007.
- מרכז המחקר והמידע של הכנסת, נתונים על הדרוזים בשוק העבודה בישראל, כתיבה: שלי לוי ואורלי לוטן, פברואר 2007.

מכתבים

- דרוזים בצה"ל, מכתב מלשכת ראש המטה הכללי, לשכת הרמטכ"ל. נכתב על ידי רס"ן נטע שמריהו. נשלח ב-14 באוגוסט 2008.

אתרי אינטרנט

- אתר צבא ההגנה לישראל, "היסטוריה – שנות החמישים – 1956", <http://dover.idf.il/IDF/About/history/50s/1956/default.htm>
- אתר צה"ל, אגף משאבי אנוש, "דרוזים וצ'רקסים", <http://www.aka.idf.il/brothers/skira/default.asp?catId=57478>
- מרכז מידע להנצחת החללים ולתיעוד מורשת הדרוזים: גדוד "חרב", אתר יד לבנים הדרוזים, http://www.druzim.co.il/show_item.asp?itemId=14&levelId=59624&itemType=0
ערוץ-7, "טייס דרוזי ראשון בחיל האוויר", <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/54308>

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

- הארץ, "רה"מ לדרוזים : לא עוד ברית דמים, אלא ברית חיים", 4 במרס 2008, <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/960683.html>
- רועי מנדל, "לצערנו, דרוזי יכול להתקדם רק בצה"ל", Ynet, 10 באפריל 2008, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3530171,00.html>
- הלמ"ס, שנתון סטטיסטי לישראל 2007, אוכלוסייה, לפי דת, http://www.cbs.gov.il/shnaton58/st02_02.pdf

